

Ivan Chorvát (editor)

Jiří Šafr (editor)

Roman Hofreiter

Věra Patočková

Miroslav Paulíček

Milan Zeman

Volný čas, společnost, kultura:

Česko – Slovensko

Praha 2019

Obsah

klíčová slova: voľný čas, sociologie voľného času, kulturní spotřeba, vkus, sociální stuktura, Česká republika, Slovensko
klíčové slová: voľný čas, sociológia voľného času, kultúrna spotreba, vkus, sociálna štruktúra, Česká republika, Slovensko

Publikácia vznikla v rámci riešenia grantového projektu Vedeckej grantovej agentúry Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu SR (VEGA) č. 1/0641/15 „Voľný čas a sociálna štruktúra na Slovensku vo vývojovej a komparatívnej perspektíve“.

Odborně posoudili PhDr. Markéta Horpeniaková, Ph.D., PhDr. Eva Laiferová, CSc., a doc. Milan Tuček, prom. mat., CSc.

Vydalo SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON), Praha 2019.
Vydání první.

Copyright © Ivan Chorvát, Jiří Šafr za kolektiv, 2019

ISBN 978-80-7419-270-8

Úvod	12
IVAN CHORVÁT, JIŘÍ ŠAFR	
 KAPITOLA 1	
Máme čas na voľný čas?	17
IVAN CHORVÁT	
 O uponáhľanosti (alebo máme voľného času viac či menej?)	22
Ekonomické zmeny	24
Kultúrne zmeny	28
Technologické zmeny	30
Digitalizácia a individualizácia	32
Mladí ľudia a voľný čas	35
 KAPITOLA 2	
Východiská porovnávacej štúdie: česká a slovenská spoločnosť	38
IVAN CHORVÁT	
 Štrukturálne rozdiely medzi českou a slovenskou spoločnosťou	38
Rozdiely v hodnotách a postojoch po roku 1990	43
Materiálne podmienky a základné ekonomické ukazovatele	46
Rodinné správanie a demografický vývoj	50
Religiozita a deklarované postoje k náboženstvu	54
Dostupnosť kultúry a športu v Česku a na Slovensku – vybrané ukazovatele	56
Cestovanie a dovolenkové správanie Čechov a Slovákov	63

KAPITOLA 3			
Volný čas a práce v české a slovenské společnosti	65		
VĚRA PATOČKOVÁ			
Jak důležitý je volný čas a práce	65		
Co je důležité ve volném čase a v práci	74		
Máme dostatek volného času?	78		
Význam volného času a práce – v čem se lišíme a v čem se podobáme?	89		
KAPITOLA 4			
Volný čas v Česku a na Slovensku v zrkadle troch desaťročí	90		
IVAN CHORVÁT, JIŘÍ ŠAFR			
Premeny spôsobov trávenia voľného času od polovice 80. rokov 20. storočia	91		
Trendy v návštevnosti kultúrnych a športových podujatí medzi rokmi 2006 a 2015	101		
Porovnanie v európskom kontexte	102		
Česko-slovenské porovnanie participácie na kultúrnych a športových podujatiach	104		
Navštevovanie filmových a divadelných predstavení, pamiatok, múzeí, výstav a galérií	107		
Kontakty s priateľmi, príbuznými a spolková činnosť	111		
Štruktúra voľnočasových aktivít v Česku a na Slovensku v druhej dekáde 21. storočia	117		
Vzájomné súvislosti jednotlivých aktivít	120		
Determinanty foriem trávenia voľného času	124		
Čím sa vo voľnočasových aktivitách odlišujeme a čo máme spoločné?	128		
KAPITOLA 5			
Nové formy a trendy v trávení volného času v Česku a na Slovensku	133		
MILAN ZEMAN			
Volný čas a informačné a komunikačné technológie	134		
Využívanie internetu v českých a slovenských domácnostiach v rokoch 2009–2018	139		
Digitálne rozdelenie	142		
Nákupné centrá ako nové centrá voľného času	143		
Čím sa v nových formách trávenia voľného času odlišujeme a čo máme spoločné?	149		
KAPITOLA 6			
Sociálne súvislosti športu v súčasnej českej a slovenskej spoločnosti	151		
ROMAN HOFREITER			
Šport v českej a slovenskej spoločnosti do roku 1989	152		
Športovanie po roku 1989	158		
Základné porovnanie vývoja aktívneho športovania	159		
Triedne rozdiely v športovaní	162		
Kto často a pravidelne športuje v českej a slovenskej spoločnosti?	164		
Ktoré športy máme radi?	166		
Kto sa viac kvôli športu organizuje a kto sa viac chodí na šport pozerať?	170		
Čím sa v športe odlišujeme a čo máme spoločné?	173		
KAPITOLA 7			
Volný čas s médiami a kultúrou	175		
MIROSLAV PAULÍČEK, JIŘÍ ŠAFR			
Média a volný čas: teoretické zamyšlení	175		
Spojování informačních světů	177		
Rozdíly mezi soukromým a veřejným	180		
Připoutanost k fyzické lokalitě	181		
Kulturní spotřeba v Česku a na Slovensku	182		
Vybrané kulturně orientované volnočasové aktivity v privátní sféře	183		
Čtení knih	184		
Sledování filmů doma (na videu, DVD, PC apod.)	187		
Obliba televizních pořadů	189		
Kulturní participace mimo domov aneb „chození za kulturou“	190		
Kulturní spotřeba, vkus a sociální pozice: homologie, individualizace a model kulturního všežroutství	191		
Sociální prostor kulturní participace: v čem se (ne)liší česká a slovenská společnost?	198		
Záver	203		
IVAN CHORVÁT			
Summary	211		
Literatúra	217		
Internetové zdroje	226		

Použité datové zdroje	228
Přílohy – základní informace o výzkumech a metodologické poznámky	232
JIŘÍ ŠAFR	
1. Datový soubor Volný čas a kultura v ČR a SR (2011/2016)	232
2. Struktura volnočasových aktivit v ČR 2011 a SR 2016	237
3. Použité otázky ve výzkumech TSS 1984, SSVE 1993, Volný čas a kultura ČR 2011, SR 2016	238
Medailonky autorů	240
Jmenný rejstřík / Menný register	242
Věcný rejstřík / Vecný register	244

Úvod

Ivan Chorvát, Jiří Šafr

V súčasnosti je nepochybne štandardom, ba až sociologickým kliše, písať o tom, že žijeme v spoločnosti, ktorá sa veľmi rýchlo mení (toto kliše je nakoniec imanentnou súčasťou sociológie od čias jej vzniku), a preto je nevyhnutné snažiť sa prebiehajúce zmeny zachytiť a pomenovať. Týmto tvrdením sa sociológovia aj iní spoločenskovední bádatelia snažia v očiach nepočítaných konzumentov svojich výskumov a publikácií legitimizovať svoju činnosť a svoje právo na existenciu (keďže v súčasnosti musia často čeliť zvýšenému tlaku zo strany časti technokraticky orientovaných politikov a verejných činiteľov o nepotrebnosti či menšej užitočnosti spoločenských a humanitných vied). Nečudo, že aj táto knižka vychádza z podobnej perspektívy meniacej sa spoločnosti a jej cieľom je snaha ukázať, ako sa v súčasnosti zmeny vo viacerých sférach súvisiacich napríklad so svetom práce, zamestnania, s pozvoľnejším prechodom mladých ľudí do fázy dospelosti, s demografickými posunmi, s vývojom v oblasti technológií, vo vzdelávaní, v orientáciách na konzum (a v mnohých ďalších) prejavujú vo sfére voľného času. Teda v oblasti, ktorá je súčasťou každodenného bytia a ktorú bežní ľudia identifikujú ako tú časť svojho života, ktorej rozumejú, majú možnosť ju aktívne ovplyvňovať, spoluurčovať jej podobu, pomocou nej budovať svoju identitu, vzťahy s inými a nachádzať v nej zmysel svojho bytia. Zároveň majú príležitosť si prostredníctvom svojich voľnočasových činností a aktivít (prípadne nemožnosti viaceré z nich realizovať) uvedomiť viaceré zmeny, ktoré sa ich dotýkajú ako jedincov, ktoré však majú širšie spoločenské príčiny a dôsledky. Sféra voľného času tak možno poskytuje vo väčšej miere než iné časti života aj bežným ľuďom možnosť istej reflexie spoločnosti, ktorá sa mení a vyvíja a vyznačuje sa vhodným potenciálom na definovanie hĺbky a miery zmien v oblasti životného štýlu.

Ako príklad je možné uviesť nové možnosti trávenia voľného času spojeného s návštevou veľkých nákupných stredísk poskytujúcich aj možnosti zábavy a uvoľnenia alebo realizáciu obvyklých aktivít, avšak v iných kulisách, akými môžu byť pravidelná návšteva reštaurácie s ponukou sushi a vín z viacerých kontinentov namiesto predtým tradičných jedál a obvyklých nápojov, dovolenka strávená pri mori, avšak v inom ročnom období, iným dopravným

prostriedkom a v podstatne vzdialenejších destináciách, než bývalo zvykom. Ďalšou novou či modifikovanou voľnočasovou aktivitou je pravidelné víkendové sledovanie množstva športových zápasov z najprestížnejších ligových súťaží Európy i sveta v pohodlí vlastnej obývací izby namiesto sledovania jedného zápasu nižšej súťaže na miestnom štadióne či pravidelná komunikácia s dospelým dieťaťom žijúcim vo vzdialenej krajine prostredníctvom moderných technológií a sociálnych sietí, aj s možnosťou pravidelnej kontroly výzoru vnúčať objavujúcich sa vo večerných hodinách na obrazovke monitora namiesto zrejme predtým zriedkavejšieho stretnutia počas osobnej návštevy najbližšej rodiny žijúcej možno v susednom okrese, no s možnosťou srdečného objatia, kontaktu tvárou v tvár, vône a chuti pečených buchiet... Podobných príkladov by sa dalo uviesť určite ešte omnoho viac. Problematika voľného času je z tohto hľadiska veľmi vďačná (autorom publikácie ostáva veriť, že pre čitateľov azda aj atraktívna) a napodiv v súčasnej sociologickej literatúre na Slovensku (a čiastočne aj v Česku) nie veľmi frekventovaná. Čo však úplne chýba, je komparatívna štúdia našich stále dosť podobných spoločností. Ved' posledná spoločná publikácia, ktorá by sa zaoberala voľným časom, vznikla pred viac ako pätnástimi rokmi [Tuček, Friedlaenderová, Krivý, Osuský 2003].

Tento neuspokojivý stav sa stal hlavným motívom na napísanie monografie, ktorú teraz predkladáme čitateľom. Jeden z autorov tohto úvodného slova zaujímajúci sa už aj predtým o sociologickú problematiku voľného času narážal na nedostatok kvalitných empirických dát o voľnočasových aktivitách slovenskej populácie najmä po rozdelení spoločného štátu. Dáta z Českej republiky boli v tomto ohľade početnejšie a v mnohom inšpiratívne. Počas viacerých osobných stretnutí s českými kolegami, spoluautormi tejto knihy sa objavil spoločný záujem uskutočniť komparáciu kultúry v našich spoločnostiach a zistiť tak, akú cestu sme prešli od rozdelenia spoločného štátu a či platí, že sa podobáme ako žiadne iné dva národy na svete. Na to však bolo treba najprv uskutočniť na Slovensku výskum, ktorý by dával možnosti porovnania dát z oboch častí bývalého spoločného štátu, ktoré by umožnili zistiť, či sa česká a slovenská populácia vo svojich voľnočasových záujmoch a aktivitách líšia. Zaujímala nás najmä otázka kultúrneho vkusu a kultúrnych preferencií, ich zviazanosť so sociálnym prostredím a podobnosť či odlišnosť faktorov, ktoré vkus obyvateľov Českej republiky a Slovenska formujú. Sociologický tandem z Katedry sociálnych štúdií a etnológie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici sa preto uchádzal o podporu v slovenskej Vedeckej a grantovej agentúre Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu SR (VEGA) s projektom 1/0641/15 „Voľný čas a sociálna štruktúra na Slovensku vo vývojovej a komparatívnej perspektíve“. Finančné prostriedky pridelené na výskum síce neumožnili realizovať rozsiahly

reprezentatívny výskum, avšak dáta získané prostredníctvom omnibusového výskumu agentúry FOCUS v roku 2016 poskytli možnosti na čiastočnú realizáciu pôvodného zámeru aspoň v zredukovanej podobe. Tento výskum tak umožnil nadviazať na predchádzajúci rozsiahly výskum „Kultúra v krajinách Českej republiky 2011“, ktorý uskutočnil Sociologický ústav Akademie věd ČR, v. i. i., v Českej republike. Príprava slovenského výskumu bola uskutočnená v spolupráci s Jiřím Šafrom, ktorý sa už skôr podieľal aj na českom výskume a tiež vytvoril harmonizovaný dátový súbor „Volný čas a kultúra v ČR a SR 2011/2016“ (popis obidvoch výskumov je uvedený v Prílohe). Sme si vedomí, že medzi realizáciou týchto výskumov uplynulo takmer päť rokov, a tak aj výsledky týkajúce sa porovnania situácie na Slovensku a v Českej republike tým môžu byť čiastočne skreslené, domnievame sa však, že časový odstup nie je taký veľký, aby nám neumožňoval vyjadriť sa k hlavným kontúram komparácie mimopracovného života v našich spoločnostiach.¹ Realizácia najnovších výskumov v rámci ISSP 2017 zameraných na sociálne siete a zdroje v Českej republike i na Slovensku nám medzitým umožnila získať aktuálne dáta o odlišnostiach v intenzite kontaktov s priateľmi, príbuznými a o spolkovéj činnosti vo voľnom čase.

Publikácia obsahuje sedem na seba nadväzujúcich kapitol, na ktorých sa podieľalo šesť autorov z oboch našich republík, ktorých zámerom bolo vytvoriť logický a konzistentný príbeh o trávení voľného času Čechov a Slovákov.² Kniha začína štúdiou Ivana Chorváta, ktorá sa venuje sociologickým vymedzeniam voľného času u niektorých autorov druhej polovice 20. storočia a stručne mapuje premeny vo sfére platenej práce a voľného času v tomto období. Hlavne sa však zameriava na reflektovanie fenoménu uponáhľanosti ako reálneho faktu dnešnej doby a pokúša sa odhaliť tie socioštruktúrne mechanizmy, ktoré tento fenomén generujú, s identifikáciou zmien v oblasti ekonomického života, kultúrnych zmien a technologických zmien. Na ňu nadväzuje druhá kapitola od toho istého autora, ktorá je stručným zamyslením nad podobnosťami a odlišnosťami oboch súčastí bývalého Československa, s naznačením kultúrohistorických, socioekonomických, demografických a infraštruktúrnych podmienok, ktoré majú potenciál vplývať na odlišnosti v štruktúre a charaktere trávenia voľného času medzi českou a slovenskou populáciou. Tretia kapitola

1 Práce na českej strane za Sociologický ústav AV ČR, v. i. i., boli umožnené vďaka projektu CSDA Research (MŠMT ČR, reg. č. CZ.02.1.01/0.0/0.0/16_013/0001796), ako aj inštitucionálnej podpore na dlhodobý koncepčný rozvoj výskumnej organizácie (RVO: 68378025), Programu podpory perspektívnych ľudských zdrojů – Mzdová podpora postdoktorandů na pracovistích AV ČR a výsledky vznikli ako súčasť výskumného programu Akademie věd ČR Strategie AV21/14 Společnost a komunikace.

2 V jednotlivých kapitolách knihy občas pre zjednodušenie používame výrazy „Česi“, „Slováci“ ako zástupné pojmy pre obyvateľov Česka a Slovenska, aj keď si uvedomujeme, že sa môžu týkať aj obyvateľov príslušnej republiky s inou než českou (v prípade ČR) alebo slovenskou (v prípade SR) národnosťou.

Věry Patočkovéj je predovšetkým analýzou hodnoty voľného času v porovnaní s hodnotou práce, rodiny, priateľov, ako aj politiky a náboženstva v slovenskej a českej populácii, ďalej sa venuje vybraným charakteristikám voľného času a práce a sleduje, koľko hodín venujú obyvatelia Česka a Slovenska platenej práci, ako im práca zasahuje do ich osobného a rodinného života a ako sú spokojní s množstvom voľného času na ich koníčky. Využíva najmä dáta z „Európskeho výskumu hodnôt“ a z „Európskeho výskumu pracovných podmienok“. Štvrtá kapitola Ivana Chorváta a Jiřího Šafra sa najskôr zaoberá premenou životného štýlu v oblasti trávenia voľného času v Česku a na Slovensku v dlhšom horizonte od 80. rokov minulého storočia do súčasnosti. Podrobnejšie sa potom venuje voľnočasovým aktivitám českej a slovenskej spoločnosti v novom tisícročí, jednak pri porovnaní vývoja návštevnosti na kultúrnych a športových podujatiach v rokoch 2006 a 2015, ako sú zachytené vo výskumoch Eurostatu (EU-SILC), a tiež kontaktov s priateľmi a príbuznými na základe výskumu ISSP 2017 „Sociálne siete a zdroje“. Záver kapitoly prináša komplexnejšie zachytenie širšieho spektra voľnočasových aktivít, konkrétne v Českej republike za rok 2011 a na Slovensku za rok 2016, t. j. v rokoch, v ktorých sme uskutočnili naše vyššie zmieňované koordinované výskumy voľného času a kultúrnej participácie. V kapitole uvádzame i výsledky analýzy faktorov, ktoré podmieňujú odlišné sféry trávenia voľného času a ukazujú na ich typických nositeľov. Milan Zeman sa v piatej kapitole venuje novým formám trávenia voľného času, ktoré sa výraznejšie rozšírili najmä v novom tisícročí – aktivitám, ktoré sú spojené s výrazným prenikaním nových informačných a komunikačných technológií a trávením času vo veľkých nákupných a zábavných centrách. V šiestej kapitole sa Roman Hofreiter zameriava na fenomén športu v troch dimenziách – analyzuje vývoj športových aktivít obyvateľov Česka a Slovenska, stupeň organizovanosti v oblasti športových klubov a združení a návštevnosť športových podujatí. Posledná, siedma kapitola Jiřího Šafra a Miroslava Paulíčka sa venuje česko-slovenskej komparácii spôsobov trávenia voľného času s „kultúrou“, teda kultúrnej spotrebe, či už ide o navštevovanie kultúrnych predstavení (napr. divadla), alebo aj recepcii umenia a konzumácii mediálnych obsahov (ako je čítanie kníh, novín, sledovanie televízie a pod.). Autori, opäť na základe dát z našich koordinovaných výskumov voľného času a kultúrnej participácie, hľadajú odpoveď na otázku, či je možné v kultúrnych preferenciách Čechov a Slovákov nájsť nejaký klasifikačný systém kultúrneho vkusu a či v tomto systéme preferencií existujú medzi našimi národmi nejaké rozdiely.³

3 Prístupy jednotlivých autorov sa líšia v tom, aké štatistické metódy používajú, niektoré sú orientované deskriptívne, iné využívajú analytickejšie postupy. Štatistické testovanie sa preto nevyskytuje vo všetkých kapitolách, ktoré pracujú s primárnymi dátami.

Predkladaná publikácia nemá ambíciu predstaviť problematiku trávenia voľného času zo všetkých možných uhlov a aspektov. Veríme však, že má potenciál podnietiť záujem o túto problematiku a že ďalšie empirické štúdie na tomto poli ju budú nasledovať. Čitateľ má pred sebou výsledok práce jednej autorky a piatich autorov, troch z Českej republiky a troch zo Slovenska. Rozhodli sme sa pre možno trochu netradičný bilingválny prístup. Aj týmto spôsobom sa hlásime k spoločnej histórii oboch dnes už oddelene existujúcich republík a ponúkame láskavému čitateľovi túto knižku ako náš skromný príspevok k uplynulému stému výročiu založenia Československej republiky.

Kapitola 1

Máme čas na voľný čas?

Ivan Chorvát

V súčasnosti je voľný čas (v zmysle vykonávania činností, ktoré človek zvykne robiť v čase, keď nie je viazaný pracovnými či rodinnými povinnosťami) významnou spoločenskou hodnotou. Rodina, zdravie, peniaze a voľný čas sa vo výskumoch objavujú medzi hodnotami, ktorým ľudia prikladajú vo svojich životoch najväčšiu dôležitosť. Väčšina ľudí túži po fungujúcej rodine, želá si pre seba a svojich blízkych pevné zdravie, chce mať dostatok peňazí a voľného času. Keďže dnešná doba býva všeobecne charakterizovaná ako uponáhľaná, v ktorej jedinec potrebuje stíhať množstvo činností, povinností, aktivít či zážitkov, čas všeobecne sa stáva významným artiklom a voľný čas u nezanedbateľnej časti populácie veľmi cenenou a nedostatkovou veličinou. Mnohí ľudia sa sťažujú na to, že majú málo voľného času a vyjadrujú túžbu po tom, aby ho mali viac.

Atraktivita voľného času vyplýva z toho, že je v povedomí ľudí spájaný s dobrým životom, hodnotným existenciálnym prežívaním. Voľný čas je predsa chápaný ako sféra individuálnej voľby, v ktorej sa rozhodujeme slobodne, na základe svojich preferencií a prianí. A aj keď je tento bežný predpoklad tzv. sedliackeho či zdravého rozumu (onoho anglického *common sense*) o slobode a nedeterminovanosti našich voľnočasových aktivít⁴ viacerými sociológmi spochybňovaný, túžba ľudí mať a užívať viac voľného času je pocho-piteľná a pravdepodobne je prítomná aj v privátnych životoch pochybovač-ných sociológov.

Voľný čas ako reálne či zdanlivo slobodne zvolené činnosti sú nepochybne produktom industriálnej éry 19. storočia [Chorvát 2011]. V tomto období priemyselných revolúcií sa stala práca u väčšiny pracujúceho obyvateľstva platenou a nadobudla črty systematickej a značne kontrolovanej aktivity, ktorá sa odohráva počas presne stanoveného pracovného času v presne určených dňoch v týždni. Mimo týchto hodín a častí týždňa sa vytváral priestor

⁴ Na začiatku prednáškového bloku o problematike voľného času (v rámci kurzu sociológie životného štýlu) sa autor zvykne pýtať študentov, čo sa im bezprostredne vybaví pri pojme voľný čas. Traja až štyria z piatich odpovedajú v intenciách vety: Voľný čas je čas, v ktorom si môžem robiť, čo chcem.

pre voľný čas, ktorý však môže nadobúdať sociálne deštruktívne podoby – vznikala tak potreba kontrolovať tento čas a ponúkať pracujúcemu obyvateľstvu aktivity na jeho spoločensky a morálne akceptovateľné vyplnenie. Preto sa v 19. storočí objavili rôzne inštitucionálne rámce (organizácie, dovolenkové a rekreačné aktivity, športové súťaže, kultúrne podujatia) zabezpečujúce vyplňanie voľného času, z ktorých mnohé pretrvali do dnešných dní.⁵

Ďalšími podstatnými faktormi, ktoré nepochybne prispeli k expanzii voľnočasových aktivít, patria rozširovanie urbánnych centier (ako dôsledok populačného rastu), nárast reálnych príjmov, pokles pracovného času,⁶ spoločenská liberalizácia vyplývajúca zo sekularizačných tendencií, zvyšovanie štandardov bývania, ktoré umožňovali domácnostiam, aby boli stále bohatšími miestami zábavy, a technologický rozvoj, ktorý poskytoval jednak infraštruktúru – najmä v podobe železničnej a cestnej dopravy, a tiež špeciálne nástroje, ako napríklad kinematografickú techniku, bezdrôtové spojenie, televíziu. Dobové pramene svedčia o tom, aké dôležité boli tiež inovácie v technológii tlače, sprevádzané nárastom funkčnej gramotnosti obyvateľstva [Russell 2013: 16].

Medzi autormi, ktorí sa zaoberajú vymedzením voľného času, neexistuje zhoda v tom, aká je úloha voľného času pre jedinca či pre širšiu spoločnosť. Ich koncepty zahŕňajú názory, ktoré voľný čas vymedzujú ako čas, v ktorom je jedinec oslobodený od práce a iných povinností, až po definície, v ktorých sú zvýraznené také aktivity, ktoré smerujú k dôkladnejšiemu seba porozumeniu a seba vyjadreniu. V poslednom čase je možné vidieť tendenciu spájať aktivity voľného času s prežívaním zážitkov a naplňaním túžob, voľný čas sa stáva významným (našlo by sa nemálo autorov, ktorí by napísali, že najvýznamnejším) priestorom vytvárania vlastnej identity.

Podľa Shauna Besta [2010] je možné povedať, že prežívanie voľného času je potrebné chápať ako odlišné od práce, často sa uskutočňuje na špecifických či na tieto účely vyhradených miestach a je niečím, na čo sa človek teší a spája to s pozitívnymi očakávaniami.

Podľa Maxa Kaplana voľný čas:

- je relatívne individuálne podmienenou aktivitou alebo skúsenosťou, ktorá spadá do času nezaťažného ekonomickými povinnosťami,

- vytvára psychologicky príjemné pocity pri jeho anticipácii aj pri spätnom spomínaní,
- zahŕňa široký rozsah a rôznu intenzitu záväzkov,
- poskytuje možnosti na rekreáciu, osobný rast a službu iným,
- vyvoláva pozitívne očakávania,
- je pre jedinca sebaurčujúci, čo však neznamená, že je vždy len produktom slobodnej vôle, vplývajú naň aj obmedzujúce faktory, ako sú dostupnosť zdrojov a infraštruktúry, limitované znalosti jedinca, časové a finančné obmedzenia, názory partnerov, rodičov, priateľov, susedov, spoločenské a morálne záväzky (napr. pocit, že treba navštíviť príbuzných, zobrať deti na rodinnú dovolenku, starať sa o záhradu) [citované podľa Best 2010: 4].

Kaplanovo vymedzenie pochádza z doby, ktorá žila v očakávaní skorého príchodu takzvanej spoločnosti voľného času ako produktu vtedajšieho značného záujmu akademickej sféry o problematiku voľného času. V 60. rokoch minulého storočia zrýchlenie vedeckého pokroku a zavádzanie nových, čoraz sofistikovanejších technológií viedlo k väčšej efektívnosti a produktivite, k zvyšovaniu reálnych príjmov širokých vrstiev obyvateľstva, čo vytváralo možnosti rozsiahleho výberu, individuálnej voľby a slobody. Podobne uvažuje ďalší propagátor spoločnosti voľného času – Joffre Dumazedier [1966]. Prichádza s hypotézou o voľnom čase ako hlavnej spoločenskej inštitúcii, ktorá zároveň prináša oslabenie inštitucionálnych záväzkov k rodine, práci aj spoločnosti. Vtedajšia spoločnosť (t. j. spoločnosť v 60. rokoch 20. storočia) sa podľa neho nachádza v bode zlomu, v ktorom začína zamieňať do vtedajšiu etiku práce za novú etiku voľného času. V prácach autorov z tohto obdobia je proces dozrievania a završenia industriálnej spoločnosti⁷ charakterizovaný zvyšovaním zdrojov na vzdelanie, sociálne zabezpečenie a voľný čas. Budúcnosť je v náraste potreby voľného času za súčasného poklesu času, ktorý je nutné tráviť v práci, vo väčšej pluralizácii života, v rozmachu kreativity medzi masami a v náraste tolerancie k umeleckým hodnotám. Voľnočasové formy a aktivity sa čoskoro stanú kľúčovými zložkami skupinovej identity a nahradia tak doterajšie funkcie pracovného a profesijného zaradenia. Viac spoločenského bohatstva a viac voľného času ako dôsledok pokroku vo vede a technológiách budú mať za následok vyššiu úroveň spoločenskej integrácie a redukciu spoločenských konfliktov. Expanzia voľného času mala prispieť k naplňaniu odvekeho cieľa po dosiahnutí ľudskej emancipácie. Primárnymi charakteristikami voľného času, respektíve uvažovania o voľnom

⁵ Spomeňme aspoň dva emblematické príklady z Anglicka – prvým je prvá cestovná kancelária Thomas Cook (pôvodne sa nazývala Thomas Cook and Son), ktorá vznikla v roku 1841 a svoj koniec ohlásila práve v dňoch záverečných editorských úprav na tejto knihe v septembri 2019, druhým príkladom sú doteraz fungujúce ligové súťaže vo futbale a rugby, ktorých počiatky na britských ostrovoch siahajú do druhej polovice 19. storočia [Chorvát 2007].

⁶ Od polovice 19. storočia do 60. rokov 20. storočia priemerná dĺžka týždenného pracovného času klesla o 30 %, zo 60 hodín na 42 hodín týždenne [Cross 1993].

⁷ Daniel Bell a Alain Touraine v tejto súvislosti už razili pojem postindustriálnej spoločnosti.

čase sa stávajú sloboda, voluntarizmus, voľba a sebaurčenie. Voľný čas sa stáva synonymom dobrého života.

Toto obdobie však netrvá veľmi dlho a od druhej polovice 70. rokov sa začína vytrácať myšlienka o reálnosti a realizovateľnosti spoločnosti voľného času. Ukazuje sa, že význam práce v živote ľudí prakticky neklesá, že hodnoty spojené s trávením voľného času nemusia byť len zdrojom sociálnej kohézie, ale aj zdrojom spoločenských konfliktov (nie každý mal možnosť zúčastňovať sa na boome voľnočasových aktivít), a tak sa začína uvažovať skôr o väčšej rovnováhe medzi prácou a životom,⁸ o tom, čo vlastne pojmy ako sloboda, voľba a sebaurčenie znamenajú v súčasnej spoločnosti organizovanej nerovnosti a či a ako vlastne súvisia obvyklé formy voľnočasovej zábavy s väčšou kvalitou života [Rojek 2010; Rojek 2005].

Nadšenie z voľného času ako faktora ľudskej emancipácie a optimistické vyhliadky na skorý príchod spoločnosti voľného času sa postupne v 70. rokoch minulého storočia vytratili. Hoci nárast voľného času bol v priebehu tohto storočia nespochybniteľný, platená a neplatená práca boli naďalej dominantnými aktivitami pre väčšinu dospelých ľudí. Nebolo to kvôli tomu, že by ľudia začali uprednostňovať prácu namiesto voľného času, no aj voľný čas sa v tomto období stával čoraz viac súčasťou trhu a sféry spotreby a na jeho trávenie bolo preto potrebné vynakladať čoraz viac financií. Na začiatku 90. rokov píše Juliet Schorová knihu a do jej názvu (*Overworked American*) umiestňuje ikonickú figúru vtedajšej doby, prepracovaného Američana, ktorý je v zajatí kolobehu zarábania peňazí a ich míňania. Pracovať a utrácať (*work-and-spend*) sa stáva vzájomne sa posilňujúcim a mocným syndrómom, ktorému sa, aj keď nie vždy vedome, podriaďujeme [Schor 1993]. Voľný čas ostáva vysoko cenenou životnou hodnotou, avšak konzumný tlak núti pracovníkov zapájať sa do viacerých zamestnaní, kombinovať riadne úväzky s čiastočnými, participovať na sivej či čiernej ekonomike. Paradoxným výsledkom je človek, ktorý je motivovaný viac zarábať, aby mohol mať ľahší prístup k produktom a službám konzumnej kultúry, ale keďže trávi v práci viac času, tak má menej možností užívať si plody svojej práce [Rojek 2005].

Spojené štáty je možné považovať za zvláštny prípad krajiny, v ktorej sa na rozdiel od Európy pracovný čas medzi 60. a 80. rokmi 20. storočia prakticky neskrátil a v porovnaní s Európou sa tu nezvýšil ani nárok na dovolenku (meraný počtom dní platenej dovolenky za rok). Avšak vzťah medzi prácou a voľným časom začal nadobúdať na začiatku 90. rokov v Európe podobné kontúry ako v Spojených štátoch. Ako uvádza Gary Cross [1993], v 70. a 80. rokoch 20. storočia môžeme v Európe zaznamenať zvyšujúci sa

záujem o aktívne trávenie voľného času, čo dokumentuje na štatistikách z Veľkej Británie a Francúzska zachytávajúcích stúpajúcu participáciu obyvateľstva na športových aktivitách. Vzrástol počet športových klubov, ale tiež mužských a ženských klubov mimo oblasti športu, zvýšil sa záujem o prácu v záhrade, do-it-yourself aktivity, dobrovoľnícke, vzdelávacie i umelecké aktivity, stúpala návštevnosť miestnych knižníc, ako aj regionálnych kultúrnych centier. Tento trend bol paralelne sprevádzaný poklesom týždenného pracovného času a nárastom platenej dovolenky, aj keď v tomto prípade rozdiely medzi krajinami boli zreteľné a nie všade a vo všetkých sociálnych vrstvách bol pokles rovnako intenzívny.

V Európe sa však koncom 70. rokov stal 40-hodinový týždenný pracovný čas realitou a výskumy u obyvateľov vyspelých krajín v rokoch 1977 a 1982 ukazovali, že mierne preferujú možnosť mať viac voľného času pred vyšším príjmom (i keď možnosť kratšieho pracovného času nebola natolko uprednostňovaná ako skorší odchod do dôchodku a požiadavka na dlhšiu platenú dovolenku). Začiatkom 90. rokov už výskumy nenaznačujú trend uprednostňovania voľného času pred možnosťou vyššieho príjmu, možno i z toho dôvodu, že voľnočasové aktivity sú v stále väčšej miere infiltrované trhom. V tomto období už môžeme aj v Európe hovoriť o pevnej aliancii medzi voľným časom a konzumom [Cross 1993].

Skutočnosť, že to už nie je práca, ktorá vytvára bohatstvo, ale v súčasnosti skôr stav opačný – keď kapitál vytvára prácu, vedie k tomu, čo Petr Mareš [2004] nazýva špirálou vývoja v industriálnej dobe od práce emancipujúcej k práci miznúcej. A tak popri tých, ktorí sú oslobodení od jarma námezdnéj práce vďaka tomu, že v nej nemusia tráviť toľko času, aby si zabezpečili živobytie, a pre ktorých už práca nemusí byť ústredným životným záujmom, sa objavuje aj čoraz väčší podiel tých, ktorí sa nachádzajú nedobrovoľne mimo trhu práce alebo sú nútení zamestnávať sa na neistých, dočasných a krátkodobých pozíciách flexibilizovaného pracovného trhu. Aj u nich vzrastá podiel voľného času, jeho prežívanie a napĺňanie však pravdepodobne bude iné než pri prvej zmieňovanej kategórii, ktorá môže chápať svoju prácu predovšetkým ako prostriedok financovania svojich voľnočasových a rekreačných aktivít. Tieto faktory v kombinácii so zmenami v životných, reprodukčných a rodinných stratégiách súčasných mladších generácií tak vytvárajú predpoklady pre väčšiu rôznorodosť životných štýlov založených na odlišných spôsoboch trávenia voľného času a spotrebného správania.

8 Pričom „život“ je reprezentovaný najmä rodinou a voľným časom.

O uponáhľanosti (alebo máme voľného času viac, či menej?)

Na zhodnotenie významu voľného času pre súčasného človeka a vyriešenie dilemy, či máme v súčasnosti voľného času viac, alebo menej, bude vhodné pozrieť sa na fenomén uponáhľanosti, resp. časovej tiesne či časového stresu. Zdá sa, že je jedným z emblémov súčasnej doby, faktom, ktorý ľudia prijímajú ako znak doby a ako niečo, čo je tu s nami a s čím sa nedá nič robiť. Staršie vekové kategórie nostalgicky spomínajú na časy, keď sme mali viac času na seba, na rodinu, na stretnutia so známymi a pestovanie medziludských vzťahov. Je táto nostalgia na mieste, alebo ide o spomienkový optimizmus? V nasledujúcej časti sa preto pokúsime zistiť, či je pocit časovej tiesne: a) reálny a vychádza naozaj z väčšieho zaťaženia povinnosťami a prácou ako v minulosti; b) je len subjektívnym pocitom alebo zavedeným klišé, ktoré už dávno nemá oporu v dátach o skutočnom zaťažení prácou a množstve voľného času; c) naozaj prítomný napriek tomu, že reálne máme v priemere viac voľného času, a preto musíme hľadať vysvetlenie, prečo je to tak.

Ak by bol pocit uponáhľanosti a časovej tiesne dôsledkom rastu času, ktorý trávim v práci, museli by sme dať za pravdu téze Juliet Schorovej o preťažených zamestnancoch. Nielen vďaka nej, ale aj zásluhou iných autorov, najmä z konca 90. rokov minulého storočia, sa stal problém zvýšeného zaťaženia ľudí prácou širšie diskutovaným, najmä v kontexte tzv. work-life balance problému, t. j. hľadania rovnováhy medzi prácou a rodinou, resp. ostatnými sférami života. Ako však upozorňuje Ken Roberts, výrazná akcentácia problému rovnováhy medzi prácou a životom nemôže byť priamym dôsledkom zvyšovania počtu hodín v platenej práci, pretože medzinárodné štatistiky takýto trend jednoducho nepotvrdzujú.⁹ Je možné, že niektoré profesie v niektorých sledovaných krajinách zaznamenali v poslednom období zvýšený počet hodín strávených v zamestnaní, zároveň však platí, že v žiadnej štatistikami sledovanej krajine (vrátane USA) nie je možné hovoriť o celkovom zvýšení hodín v práci na konci 20. storočia.¹⁰ Faktom však je, že sa vzrastajúci počet ľudí v tých istých krajinách sťažuje na nedostatok času, uponáhľanosť, časový stres, pričom ako jeden z hlavných zdrojov tohto prob-

⁹ Jonathan Gershuny na základe porovnávania dát z medzinárodných výskumov ukazuje, že všeobecný trend nárastu voľného času a znižovania pracovného času je prakticky vo všetkých krajinách nespochybniteľný. Nie je však indikátorom postmaterialistickej spoločnosti, ale mechanizmom na udržanie stability spoločnosti, ktorá je stále materialistickejšou. Viac voľného času prináša viac konzumných možností i udržanie viacerých pracovných pozícií, a to i napriek rastu produktivity práce. Viac voľného času preto znamená viac práce [Gershuny 2000: 135].

¹⁰ K tomuto záveru sa prikláňajú prakticky všetci autori, ktorí sa téme venujú, okrem J. Schorovej [2006], ktorá uvádza dve krajiny, USA a Švédsko v období 1980–2000, ako výnimky z tohto pravidla (bližšie pozri kapitolu 3 Věry Patočkovej).

lému býva zmieňovaná práca a vzrastajúce nároky zamestnania [Roberts 2007].

Viacere výskumy ukazujú, že ľudia majú tendenciu nadhodnocovať množstvo času, ktoré trávia v zamestnaní, a naopak podhodnocovať svoj voľný čas. Ukazuje sa to pri porovnávaní časových údajov, ktoré sú výsledkom odhadu respondentov o priemernom týždennom čase strávenom v práci, a ich časových snímok založených na podrobnom zapisovaní denných činností. Ľudia, ktorí trávia v zamestnaní viac času, zároveň viac nadhodnocujú svoj pracovný čas. Pri porovnávaní respondentov z tej istej krajiny sa však tiež ukazuje, že neexistuje priama úmera medzi počtom hodín strávených v práci a pocitom časovej tiesne. Inými slovami, časový stres nie je korelovaný s celkovým odpracovaným časom, ale závisí od množstva iných faktorov. Medzi tieto faktory patria napríklad samozamestnávanie či práca v službách, vek pod 50 rokov, flexibilný pracovný čas, ambicióznosť, mnohostrannosť voľnočasových záujmov, pravidelné stretávanie sa so známymi a tiež príslušnosť k ženskému pohlaviu. Tieto faktory pravdepodobne nemajú nejakého spoločného menovateľa, ale medzi nimi je potrebné hľadať kľúč na vysvetlenie, prečo viac ľudí v súčasnosti pociťuje preťaženosť a problémy rovnováhy medzi prácou a životom [Roberts 2007].

Z bežného medziludského kontaktu vieme, že ani subjektívne skúsenosti ľudí týkajúce sa ich voľného času väčšinou nie sú v súlade so zmieňovanými výsledkami výskumov, ktoré vo všeobecnosti potvrdzujú trend narastania voľného času. Väčšina ľudí je totiž presvedčená o tom, že majú čoraz menej voľného času. Ako si vysvetliť tento rozpor? Je nespochybniteľné, že diferencovanejšia spoločnosť – z hľadiska socioekonomického postavenia, rôznorodejších foriem práce, zamestnaneckého statusu, záujmov, hodnôt i spotrebiteľských preferencií sa vyznačuje odlišným množstvom voľného času, ktorý majú jednotlivé vrstvy obyvateľstva k dispozícii. Aj preto sa voľný čas stáva významnou a často i definujúcou zložkou životného štýlu a generalizujúce tvrdenia o univerzálnom narastaní voľného času, ktoré by sa malo týkať všetkých, nie sú preto namieste. Chronický nedostatok voľného času sa týka niektorých špecifických skupín obyvateľstva, nepochybne pracujúcich rodičov s deťmi či osamelých rodičov, ktorí výraznejšie pociťujú nesúlad medzi pracovným a rodinným životom. Ďalšie vysvetlenie všeobecne pretrvávajúceho pocitu nedostatku času podľa Oriel Sullivanovej a Jonathana Gershunyho [Sullivan, Gershuny 2001] súvisí s trajektóriou individuálnych životných dráh. So zvyšujúcim sa vekom povinnosti človeka v práci i v rodinnom živote väčšinou rastú, takže keď sa sťažujeme na nedostatok času, v skutočnosti porovnávame terajšiu situáciu s predchádzajúcim životným obdobím. Pravdivý obraz by sme však dostali, ak by sme porovnávali svoje terajšie časové

možnosti s časovými možnosťami starších generácií, keď sa nachádzali v rovnakej životnej fáze.

Ak majú ľudia vo všeobecnosti viac voľného času, ale v skutočnosti po-
ciťujú jeho nedostatok, je potrebné hľadať aj iné vysvetlenia, než je len ne-
dostatočnosť ľudského vnímania a posudzovania objektívnej situácie, prí-
padne interpretácie (sociologicky pravdaže validné), ktoré poukazujú na to,
že rôzne skupiny zamestnancov, prípadne ľudí v odlišných fázach životného
cyklu (s výraznou rolou, ktorú zohráva príslušnosť k jednému či druhému
pohlaviu) sa vyznačujú odlišným množstvom povinností a tým aj voľného
času. Na jednej strane je pravdou, že dôsledky časového stresu nie sú v spo-
ločnosti rozdelené rovnomerne, na druhej strane vidíme, že napríklad po-
stava uponáhľaného dôchodcu je tiež realitou dnešnej doby – nie jeden člo-
vek patriaci do tejto kategórie si zvykne povzdychnúť, že ako nepracujúci
dôchodca má menej času v porovnaní s obdobím, keď pracoval a živil ro-
dinu. Prijmeme teda uponáhľanosť ako reálny fakt dnešnej doby a pokúsme
sa odhaliť tie socioštruktúrne mechanizmy, ktoré ju generujú. Môžeme ich
rozdeliť na *zmeny v oblasti ekonomického života, kultúrne zmeny a technologické
zmeny*.

Ekonomické zmeny

Prvou oblasťou, na ktorú zameriame pozornosť, je oblasť ekonomiky,
a v rámci nej sú to najmä zmeny vo sfére práce a spotreby.

Významným trendom, ktorý prispieva k celkovej uponáhľanosti, je
rastúce zamestnávanie žien a navyše aj rastúci trend tzv. dvojkariérových
manželstiev, resp. partnerstiev. Tlak na zapojenie sa žien do plateného za-
mestnania mal svoje štruktúrne i hodnotové dôvody (zmeny v ekonomike
i meniace sa postoje a aspirácie žien) a spôsobil, že rodiny museli čeliť rastú-
cim tlakom a napätiam, aby zvládli svoje pracovné i rodinné povinnosti. Tieto
trendy vytvárajú zvýšené časové nároky na oboch partnerov, aj keď výskumy
tak v zahraničí, ako aj doma (v Českej republike i na Slovensku) ukazujú, že
sú to zamestnané ženy, ktoré reálne nesú oveľa väčšie bremeno dvojitého za-
ťaženia v rodine aj v zamestnaní, či už ide o rovinu normatívnych predstáv
populácie, alebo aj pri skúmaní reálneho rozdelenia domácich prác [Búto-
rová a kol. 2008; Chorvát 2015a; Chaloupková 2005]. Symptómom tohto za-
ťaženia je paralelné vykonávanie viacerých povinností, tzv. multitasking. Ar-
lie R. Hochschildová je známa svojím konceptom druhej smeny (*second shift*),
keď hovorí, že rast počtu hodín v platenom zamestnaní, t. j. v prvej smene,
vytvára zvýšený tlak na čas v druhej smene, t. j. v domácnosti. Časový stres
v domácnosti potom vyvoláva potrebu ešte po tretej smene, t. j. po plnohod-

notnom čase so svojimi blízkymi, ktorý je však tiež postupne regulovaný
princípmi efektivity. Čas samotný sa stáva len prostriedkom k cieľu. Zamest-
nané ženy majú preto v súčasnosti naozaj menej času, než mali ich pred-
chodkyne, a tiež menej, ako majú muži. Potvrdzujú to aj výskumné dáta,
ktoré poukazujú na rozdiely nielen v množstve, ale aj v kvalite prežívaného
voľného času medzi mužmi a ženami. Voľný čas, ktorý si užívajú muži, je
častejšie stály a neprerušovaný, kým ženy ho trávia viac v prítomnosti svo-
jich detí a často ho musia prerušovať činnosťami neplatennej práce [South-
erton, Tomlinson 2005]. Na základe výskumov síce Ken Roberts poznamenáva,
že aj muži v rovnakej miere ako ženy poukazujú na konflikt medzi prácou
a rodinou, sú to však práve pracujúce ženy s deťmi, ktoré sa vo výrazne väč-
šej miere sťažujú na to, že nemajú vôbec žiadny čas pre seba [Roberts 2007].

Judy Wajcmanová v tejto súvislosti tiež poukazuje na konvergenciu aspi-
rácií mužov aj žien po dosahovaní najvyšších profesionálnych pozícií, na zá-
klade vlastného výskumu medzi korporátnymi manažérmi a manažérkami
však poznamenáva, že kým prevažná väčšina mužov v najvyšších riadiacich
pozíciách má partnerky, ktoré nie sú v platenom zamestnaní, ženské mana-
žérky takmer univerzálne žijú v dvojkariérových partnerstvách [Wajcman
2016]. Možno trochu paradoxné, ale vo vzťahu k viacerým trendom vo voľ-
nom čase podstatné je tiež to, že zamestnanosť žien a fenomén oboch eko-
nomicky aktívnych manželov/partnerov, ktorý sa stal normou, do značnej
miery prispievajú k tomu, že sa zvyšujú výdavky domácností na voľný čas, čo
ide ruka v ruku s už spomínaným javom stále intenzívnejšej infiltrácie voľ-
ného času trhom. Produkty voľného času generujú vysoký zisk a stávajú sa
súčasťou receptov na správny život. Zvyšuje sa teda kapacita ekonomicky ak-
tívnych domácností míňať financie na voľnočasové produkty a služby napriek
tomu, že nie je vždy sprevádzaná rastúcimi časovými možnosťami takýchto
členov domácnosti. Príkladom je Veľká Británia, kde v rokoch 1979–1989
vzrástli výdavky na voľný čas o 150 %, hoci množstvo voľného času v tom
istom období narástlo len o 2 % [Fuchs, Weiermair 2006]. Podobný trend
uvádza aj Ken Roberts [2012: 332], keď píše, že od 50. rokov 20. storočia vo
Veľkej Británii vzrástli reálne výdavky na voľný čas päťnásobne, čo je v po-
rovnaní s celkovým rastom spotreby trojnásobne viac.

Zo štruktúrneho hľadiska teda donedávna zjavná nepriama úmera
medzi prácou a voľným časom (v zmysle viac pracovnej aktivity rovná sa
menej voľného času) prestáva platiť. Voľný čas ovplyvňuje štruktúru profe-
sií a zamestnanosti. Čím ďalej tým viac ľudí vo svojom zamestnaní „obslu-
huje“ iných ľudí, ktorí sa v tej istej chvíli venujú voľnočasovým aktivitám, na
produkcii voľnočasových služieb je potrebné stále väčšie množstvo pracov-
ného času. Jonathan Gershuny, ktorý sa dlhodobo venuje skúmaniu zmien

v štruktúre času (tzv. *time-use research*) v medzinárodnom porovnaní predpokladá, že budúcnosť je naozaj spojená so spoločnosťou voľného času, ale v alternatívnej podobe, než predpovedali tí sociológovia, ktorí v 60. rokoch 20. storočia prognózovali blízky príchod spoločnosti voľného času.¹¹ Gershunyho tézou je, že môžeme hovoriť o nástupe spoločnosti voľného času, ale dôsledne materialistickej, v ktorej nárast voľného času zohráva kľúčovú úlohu pri udržiavaní a podpore ekonomického rastu [Gershuny 2000: 134]. Ekonomický rast už teda nie je podmienkou pre rozvoj voľného času, ale platí opačná kauzálna súvislosť – predpokladom ekonomického rastu je voľný čas. Gershuny to vysvetľuje tým, že historický rast produktivity znamená viac vyprodukovaných výrobkov či služieb za jednotku času. Ak si chce spoločnosť udržať úroveň zamestnanosti, musí zvýšiť spotrebu tovarov a služieb. Avšak na zvýšenie spotreby tovarov, a toľž na rastúcu ponuku voľnočasových služieb treba viac času.

Ďalšími príčinami vzrastajúcej uponáhľanosti sú **intenzifikácia práce, zvýšené tlaky na stratu zamestnania, práca v neštandardnom čase** (večer, v noci, cez víkend, počas sviatkov) či **kultúra dlhého pracovného času** typická pre niektoré firmy a korporácie. Intenzifikácia práce súvisí so zavádzaním nových technológií a so sprievodným tlakom na vykonávanie viacerých úloh a prevzatie väčšej zodpovednosti. To je i dôvod, prečo aj v prípadoch, keď ľudia nepracujú dlhšie, majú pocit, že zamestnanie na nich kladie väčšie nároky a má významnejšie dopady na celkovú kvalitu života. Je tiež nepochybné, že v súvislosti s už zmieňovaným fenoménom miznúcej práce a vyššou mierou nezamestnanosti majú ľudia v súčasnosti väčší strach zo straty zamestnania a dôsledkov, ktoré by to malo na ich životnú úroveň. Práca v neštandardnom čase je dôsledkom toho, že rastie množstvo pracovných pozícií, ktoré si vyžadujú prácu mimo obvyklého pracovného času. Je to buď kvôli technológiám, ktoré vďaka vysokým nákladom na ich obstaranie a následné rýchle zastarávanie vyžadujú nepretržitú prevádzku, alebo kvôli rastúcej globalizácii, ktorá spôsobuje, že je v niektorých sektoroch nutné pracovať v čase, keď na druhom konci sveta dodávatelia práve obchodujú. Tlak konzumnej spoločnosti zase spôsobuje, že mnohé produkty a služby musia byť k dispozícii zákazníkom v čase, keď je to pre nich najpohodlnejšie, t. j. napríklad v ich voľnom čase. A keďže voľný čas významnej časti populácie rastie a stúpa aj ich konzumný potenciál, zvyšuje sa tiež podiel pracovníkov, ktorí vďaka tomu musia prispôbiť svoj pracovný čas a pracovať v ne-

¹¹ Teoretické práce v 60. rokoch predpokladali, že zvyšovanie rozsahu voľného času bude mať pozitívny dopad na všestranný rozvoj osobnosti, kultiváciu potrieb jedincov a že sa tento vzťah premietne aj do ekonomického rozvoja a pracovnej sféry. S rastom voľného času sa spájali predovšetkým jeho kreatívne a satisfakčné prvky.

obvyklých hodinách, počas večerov, víkendov, sviatkov. No a kultúra dlhých hodín strávených v práci je dnes typická pre profesionálne a manažérske pozície a pre ľudí s najvyšším dosiahnutým vzdelaním, čo je zaujímavá zmena oproti minulosti. Dáta založené na technike časových snímok z Veľkej Británie napríklad ukazujú, že kým na začiatku 60. rokov minulého storočia muži s najvyšším vzdelaním pracovali menej než muži s najnižším vzdelaním, na začiatku 21. storočia to už boli muži s najvyšším vzdelaním, ktorí pracovali najdlhšie. U žien v 60. rokoch boli rozdiely v dĺžke pracovného času medzi pracovníčkami s rôznym vzdelaním minimálne, ale na začiatku tohto storočia sú už u nich tendencie podobné ako u mužov. Britské ženy s najvyšším vzdelaním pracujú v roku 2001 v priemere o 40 minút denne dlhšie než nižšie vzdelanostné kategórie. Na rozdiel od vebenovských čias sa už teda statusovým symbolom nestáva ostentatívne predvádzanie záhalky vo voľnom čase, ktorého mávali príslušníci najvyšších vrstiev k dispozícii takmer neobmedzené množstvo. Naopak, v súčasnosti sa emblémom spoločenského uznania stáva zaneprázdnenosť – aj to je možno dôvod, prečo práve pracovníci na najvyšších pozíciách zvyknú tvrdiť, že pracujú oveľa dlhšie, než je v skutočnosti pravda [Roberts 2007]. Určite je však možné vo viacerých zamestnaneckých sektoroch hovoriť o firmami podporovanej súťaživosti medzi zamestnancami, rivalite vyplývajúcej z potreby dosiahnuť v krátkom čase vyššiu kariérnu pozíciu, čo vytvára tlak na kultúru predĺžených pracovných hodín ako prostriedku, ako môžu zamestnanci svojim nadriadeným demonštrovať svoje ambície a lojalitu k podniku [Southerton, Tomlinson 2005].

Tlak na dlhší pracovný čas v niektorých pracovných odvetviach neznamená, že sa celkovo zvyšuje čas, ktorý ľudia trávia v práci, ako sme už ukázali v predchádzajúcej časti. Roberts však upozorňuje na to, že hoci pracovný čas nerastie, nemusí to znamenať nárast voľného času počas bežného pracovného dňa (aj keď absolútny nárast voľného času je zrejme realitou). Naopak, tvrdí, že voľný čas zamestnaných ľudí počas pracovného týždňa klesá, a to zásluhou nárastu času, ktorý ľudia venujú neplatenej práci, najmä domácim prácam, starostlivosti o deti, nakupovaniu a iným otravným činnostiam. Do veľkej miery to môže súvisieť s fenoménom konzumnej spoločnosti a dôležitosťou spotreby v nej,¹² so stúpajúcou kúpnu silou obyvateľstva a predovšetkým spotrebnými aspiráciami, ktoré rastú rýchlejšie než čas, ktorý by bol potrebný na utrácanie peňazí. Spotrebné výdavky obyvateľstva v európskych krajinách v priebehu posledných dvoch dekád 20. storočia pomerne

¹² Ľudia hodnotia svoju spotrebu vo vzťahu k spotrebe iných, referenčnou skupinou v oblasti spotreby sa stávajú tí najbohatší alebo v spotrebe najviditeľnejší, a to nielen pre vrstvu, ktorá nasleduje hneď za nimi [Southerton, Tomlinson 2005].

univerzálne ukazujú, že najstrmší rast zaznamenávajú výdavky na voľný čas. V rovnakom čase dáta založené na časových snímkach ukazujú, že najmä počas pracovných dní zamestnaní ľudia striedajú množstvo aktivít oveľa častejšie, než tomu bývalo predtým. Je to jeden z mála kvantifikovateľných indikátorov, ktoré nám potvrdzujú uponáhľanosť ako reálny sociálny jav [Roberts 2007].

V súvislosti s už zmieňovanou prácou v neštandardnom čase je potrebné spomenúť **trend zvýšenej flexibilizácie práce**, ktorý je dôsledkom hlbších premien v oblasti práce a zamestnania v posledných dvoch-troch dekádach. Podstatou flexibilizácie práce je uprednostňovanie krátkodobých kontraktov, kontraktov na obmedzený čas aj tendencia prechodu od klasického zamestnaneckého pomeru k voľnejším vzťahom medzi firmou a pracovníkmi. To má celkový dopad na premeny časovej organizácie každodenného života. Skutočnosť, že pracovný čas čoraz väčšieho počtu ľudí nemá jednotný charakter (v súčasnosti napríklad podľa „vzoru“ pondelok až piatok 8.00–16.00), ale je stále viac deregulovaný a rozptýlený, znamená odklon od kolektívne jednotného pravidelného časového rytmu spoločnosti k individuálne organizovaným temporalitám. Flexibilizácia práce zasahuje v rôznej miere do organizácie života ľudí z rôznych vrstiev, ako potvrdzujú napríklad výskumy z Holandska. Pre pracovníkov s vyšším socioekonomickým statusom, ktorí sú vo svojej práci autonómnejší a majú väčšiu kontrolu nad tým, ako si zadedia pracovné povinnosti a využijú svoj čas, môže flexibilizácia práce prinášať isté benefity (napríklad aj vzhľadom na využívanie voľného času), kým pracovníci s nižším statusom, ktorí sú viac pod kontrolou zamestnávateľa, často najviac pociťujú negatívne dôsledky flexibilizácie, napríklad výraznejšiu časovú fragmentalizáciu vďaka nepravidelnému pracovnému času a tým vytvárajú zvýšené napätie medzi sférou práce a inými oblasťami života. Dôsledkom je narušenie skupinových noriem, zmeny v dovtedy inštitucionálne stabilizovaných časových udalostiach. Napríklad na úrovni rodiny dochádza k miznutiu takzvaného tradičného rodinného jedla, pretože sa stáva časovo ťažko manažovateľným, aby sa celá rodina zišla v rovnakom čase okolo stola. Absencia pevne daných inštitucionalizovaných časových rámcov ďalej problematizuje možnosti koordinovania aktivít medzi sociálnymi aktérmi a naznačuje prebiehajúce procesy derutinizácie kolektívnych spoločenských časových praktík [Southerton, Tomlinson 2005].

Kultúrne zmeny

Rýchle striedanie aktivít, ktorými ľudia vyplňajú svoj vzácny čas, a kontinuálny rast výdavkov na služby voľného času, ktoré sme zmieňovali v pred-

chádzajúcej časti, nemajú len svoj ekonomický rozmer. Staffan Burenstam Linder už na začiatku 70. rokov minulého storočia identifikoval kultúrne zmeny vo sfére voľného času, ktoré pričítal celkovej **meniacej sa kultúrnej orientácii** k využívaniu času. Poukázal na zmenu vo vzťahu medzi statusom a voľným časom. Kým Thorstein Veblen na konci 19. storočia pripisoval ľuďom s vyšším statusom ostentatívnu záhallku a neproduktívne využívanie voľného času, Linder o sedem dekád neskôr predpovedal do blízkej budúcnosti trend spájania vyššieho statusu s veľkým množstvom voľnočasových skúseností. Status sa prezentuje viacerými spôsobmi a jedným z nich je spotreba stále väčšieho množstva voľnočasových aktivít. Keďže však práve ľudia s vyšším statusom majú menej voľného času, sú nútení svoje početné aktivity „napchať“ do obmedzeného úseku vyhradeného voľnému času, čoho výsledkom je naháňanie sa a stres v snahe stihnúť toho čo najviac. Vrstvu, ktorej sa to týka, Linder opísal ako ľudí s uponáhľaným voľným časom.¹³

Okrem zmeny vzťahu medzi statusom a voľným časom je ďalším významným faktorom kultúrnej zmeny **orientácia na spotrebu** ako fenomén, ktorý na seba postupne nabaľuje množstvo dimenzií. Spotrebu je možné charakterizovať ako súbor sociálnych praktík, ktoré sa stávajú čoraz dôležitejšími pre identitu človeka [Southerton, Tomlinson 2005]. Aj preto viac než kedykoľvek predtým vstupuje spotreba svojimi časovými nárokmi do každodenného života ľudí a v rozhodujúcej miere spôsobuje u ľudí pocit časovej tiesne. Kľúčovým je tu práve vzťah medzi spotrebou a identitou – kým predtým si človek vytváral svoju identitu tak, že si vyberal spomedzi obmedzeného množstva pomerne jednoznačne definovaných životných projektov [Eriksen 2009], v súčasnosti jediní stále viac vyjadrujú svoju identitu prostredníctvom konzumných štýlov, čo ich vedie k nikdy nekončiacemu skúmaniu a skúšaniu nových skúseností a zážitkov a sledovaniu viacerých kultúrnych praktík a aktivít.¹⁴ Byť zaujatý budovaním svojej identity, a teda zaneprázdnený aj (alebo hlavne) vo svojom voľnom čase, sa stáva symbolom plnohodnotného života. Zaneprázdnenosť figuruje ako nevyhnutný predpoklad reflexívneho vytvárania identity [Southerton, Tomlinson 2005]. Thomas Hylland Eriksen [2009] v tejto súvislosti hovorí o základnej kultúrnej zmene – od pomalého

¹³ S. B. Linder [1970] túto triedu (i v názve svojej knihy) nazýva „*the hurried leisure class*“.

¹⁴ Thomas H. Eriksen, v zrejmej alúzii na Zygmunta Baumana, prirovnáva situáciu moderného človeka žijúceho v donedávna existujúcej ére modernity ako niekoho, kto si skladal identitu zo stavebnice, ku ktorej dostal návod na to, ako z nej vytvoriť niekoľko modelov. V čase, keď mal okolo 20 rokov, bola jeho identita v hrubých rysoch hotová. V súčasnosti je to tak, že dostaneme škatuľu so stavebnicou, v nej však chýba akýkoľvek návod. Preto máme slobodu (alebo sme nútení – podľa perspektívy jednotlivých autorov) skladať svoju identitu podľa toho, čo nám príde na um. Väčšinou sme však v tomto snažení inšpirovaní spotrebným trhom a reklamou, teda sférami, ktoré sa veľmi rýchlo menia. Aj preto je výsledkom stavba (identita), ktorá nie je pevná, je potrebné ju stále vylepšovať, opravovať a občas ju radikálne prestavať [Eriksen 2009: 124–125].

a lineárneho k rýchlemu a momentálnemu. Charakterizuje ju aj ako komprimáciu času – človek má k dispozícii stále ten istý časový priestor, do tohto konštantného času sa však pokúšame vtisnúť stále viac informácií, spotreby, aktivít. Čas je rozčlenený, rozsekaný do čoraz menších čiastočiek, až nakoniec prestáva existovať ako trvanie, a pokračuje už len vo forme okamihov, ktoré sú v každej chvíli dobiehané ďalším okamihom.

Sprievodným javom práve spomínaného javu sa preto stáva čoraz intenzívnejšia segmentácia času, ktorá výrazne prispieva k pocitu časového stresu. Ľudia vykonávajú, simultánne či postupne, v priebehu daného časového úseku viac aktivít. Platí to opäť aj o voľnom čase, kde je zreteľný príklon k vykonávaniu viacerých aktivít (počas týždňa, počas víkendu...), ich trvanie je kratšie, zapojenie do nich intenzívnejšie, s vyšším úsilím i vyššími vynaloženými nákladmi. Prispieva to k vnímaniu voľného času ako fragmentovaného a uponáhľaného¹⁵ a stáva sa tak jednou z významných charakteristík dnešnej doby a životného štýlu viacerých skupín obyvateľstva.

Technologické zmeny

Prudko sa rozvíjajúce technológie majú dopad na časové štruktúry a organizáciu spoločenského života. Je nepochybné, že nové technológie, ktoré sa stali súčasťou každodenného života ľudí v priebehu 20. storočia a ktorých rozvoj akceleruje naďalej, prispievajú k tomu, že sa ľudia nielen na pracoviskách, ale aj v domácnostiach oslobodzujú od ťažkej a namáhavej práce. Nové prístroje šetria fyzické sily a na prvý pohľad šetria aj čas, respektíve vytvárajú možnosti na rozširovanie voľného času. Mnohé výskumy však ukazujú, že tento vzťah medzi technológiami a úsporou času nie je taký jednoznačný a že napríklad množstvo času, ktorý na domáce práce vynakladajú členovia domácností, sa v dlhodobej perspektíve nemení.¹⁶ Mení sa produktivita práce

¹⁵ Túto hypotézu potvrdzujú i závery z výskumu ISSP „Voľný čas a šport“, ktorý sa uskutočnil na Slovensku v roku 2008. Jedna tretina respondentov v ňom deklarovala, že sa vo svojom voľnom čase cíti byť veľmi často alebo dosť často uponáhľaná, v strese; ďalších 35 % opýtaných sa cíti byť niekedy vo svojom voľnom čase uponáhľaných či v strese [Voľný čas a šport 2009]. Česi sa cítia byť podobne uponáhľaní a taktiež vo svojom voľnom čase oproti európskemu priemeru častejšie premýšľajú o práci (35 %), na druhej strane sa cítia vo svojom voľnom čase menej znudení než priemerný Európan [Šafr, Patočková 2010].

¹⁶ Prítomnosť nových technológií v domácnostiach môže, paradoxne, viesť aj k zníženiu potenciálu voľného času populácie. Roberts uvádza príklad automatických pračiek, ktoré značne uľahčujú predtým fyzicky náročné práce spojené s práním, dôsledkom je však i to, že v domácnostiach sa v súčasnosti odevy perú oveľa častejšie, nie je výnimkou prať veci po tom, ako sa použijú len raz. Podobný je vzťah medzi vybavenosťou vysávačmi a frekvenciou upratovania [Roberts 1999: 46]. Aj rozšírenie vybavenosti domácností autami vedie k tomu, že rodičia, hoci majú v priemere menej detí, ako to bolo v minulosti, trávia rozvozom detí do škôl a na mimoškolské aktivity oveľa viac času (a majú tak menej času na vlastné voľnočasové aktivity), ako bolo zvykom v časoch, keď mali možno viac detí, ale vlastnili len jedno alebo nemali žiadne auto.

a najmä sa zvyšujú kultúrne štandardy kladené na výsledky pracovných aktivít v domácnosti. Inak povedané, mnohé moderné technológie a prístroje skôr zvyšujú frekvenciu, rozsah a kvalitu domácich prác. Úspora času prostredníctvom technológií je preto veľmi otázná, ale očakávania na úsporu času sú vysoké, čo opäť prispieva skôr k pocitom časového stresu [Southern, Tomlinson 2005].

Nové technológie, ktorých invázia sa nezastavuje pred dvermi bytov a domov, spolu so vzrastajúcou profesionalizáciou a rozširovaním sektoru služieb stierajú viaceré hranice medzi prácou a domovom, medzi zamestnaním a sférou voľného času. Príslušníci viacerých profesií dobrovoľne obetujú tieto hranice výmenou za prístup k textom a e-mailom sedem dní v týždni a dvadsaťštyri hodín denne. Technológie síce v zásade majú potenciál znižovať nároky na prácu v domácnosti,¹⁷ zároveň však spôsobujú nárast pasívnych voľnočasových činností (hranie videohier, surfovanie na internete, komunikácia na sociálnych sieťach), zavádzajú praktiky multitaskingu aj do sféry voľného času a spôsobujú znižovanie kontaktu so živými ľuďmi a s prírodou (aj keď výsledky niektorých výskumov, o ktorých ešte bude v tejto časti reč, spochybňujú súvislosť medzi nárastom využívania digitálnych médií vo voľnom čase a znižovaním intenzity sociálnych kontaktov). Predstava, že môžeme aj vo voľnom čase robiť viaceré veci naraz a nemusíme sa preto vzdať ničoho príjemného, spôsobuje, naopak, obetovanie všetkého, najmä dobrovoľnej kontroly nad tempom a kvalitou nášho momentálneho prežívania. Stále viac definujeme seba samých prostredníctvom našich výkonov a toho, čo nimi získavame – a to aj vo voľnom čase. „Musíme byť stále pripravení a v pohybe, zažívať niečo a venovať sa niečomu ďalšiemu po celý čas – pretože nerobiť nič znamená nebyť ničím“ [Beatty, Torbert 2013: 476].

Stieranie hraníc medzi prácou a domovom prostredníctvom informačno-komunikačných technológií má ešte aj ďalšie dôsledky, na ktoré poukazuje Roberts [2007]. Mobilné telefóny, smartfóny, notebooky aj internet umožňujú zamestnancom pracovať kdekolvek a kedykoľvek. To, čo je prakticky možné, sa čoskoro stáva reálnym, očakávaným, ba až vyžadovaným. A tak sa mnohé verejné miesta – dopravné prostriedky, čakárne, parkoviská, letiská stali pracoviskami nielen pre ich zamestnancov, ale aj pre širšiu verejnosť. Služobné telefóny, ktoré zamestnanci dostávajú na to, aby mohli ľahšie komunikovať s kolegami, spôsobujú, že nadriadení aj podriadení ich môžu kontaktovať kedykoľvek, t. j. aj v čase, ktorý môže byť pre nich nevyhovujúci.

¹⁷ Toto tvrdenie však má svoje limity a, ako sme uviedli v predchádzajúcom odseku, nemusí byť vždy nevyhnutne pravdivé.

Neznamená to nutne, že celkovo pracujú príliš dlho, nie sú však schopní úplne „vypnúť“ na dlhší neprerušovaný čas [Roberts 2007].

Žijeme skrátka v dobe, v ktorej sa zaneprázdnenosť stáva cnosťou a znakom úspechu a spoločenskej užitočnosti. Nezamýšľaným dôsledkom takejto doby je paradoxná skúsenosť tej vrstvy, ktorá pracuje najviac, zarába najviac, ale nemá čas na to, aby si zarobené prostriedky užila. Pod tlakom súperiacich požiadaviek na rôzne aktivity voľného času a nemožnosti ich všetky naplniť a stihnúť je možné v súčasnosti hovoriť dokonca o inverzii veblenovskej okázalej spotreby, o neokázalej alebo skrytej spotrebe, t. j. o situácii, keď si ľudia kúpia nákladnú výbavu na voľnočasové aktivity so zámerom ju využívať, ale v skutočnosti potom nemajú čas na to, aby tak urobili, a výstroj potom leží roky v prítmí pivníc a garáží [Beatty, Torbert 2013: 475]. A aj keď sa objektívne pracovný čas skracuje, voľný čas predlžuje a produktivita zvyšuje, pred desaťročiami prorokovaná kríza z nadbytku voľného času sa nekoná a ako spoločnosť sme viac uponáhľaní než kedykoľvek predtým.

Digitalizácia a individualizácia

Digitalizácia hrá kľúčovú úlohu pri transformácii viacerých tradičných voľnočasových aktivít, ako je rádio, fotografia, hudba, film. Významne tiež mení náš prístup k informáciám. Ľudia majú teraz prístup k prakticky nekonečnému prúdu rôznych sietí, informačných kanálov a médií, ktoré slúžia na zdieľanie a výmenu informácií. Môžu vstupovať do dátových archívov a využívať miliardy webových stránok. Dochádza k podstatným rekonfiguráciám terestriálneho vysielania, čo spolu s inováciami internetu vedie k zriaďovaniu globálnych platforiem spravodajstva a zábavy, ale tiež k neustálemu rozširovaniu a premieňaniu mediálnej scény [Crawford 2013].

Digitálne médiá tiež pôsobia v smere individualizačných trendov, najmä svojou schopnosťou sprostredkovať bezprostredné osobné kontakty a skúsenosti. Podľa Manuela Castellsa je rast internetu spájaný so špecifickým typom sociability a formovania vzťahov, ktoré nazýva zasieťovaným individualizmom (*networked individualism*). Individualizmus definuje v termínoch na seba orientovaných (*self-directed*) projektov a vzťahov a práve internet je podľa neho tou technológiou, v ktorej takto definovaný individualizmus nachádza svoje vyjadrenie a uplatnenie. Podľa Jamiesonovej je zasieťovaný individualizmus historickým obratom od dlhodobých lojalít k rodine, priateľom a priestorovo definovaným komunitám k premenlivejším a rozptýlenejším sociálnym sieťam [Jamieson 2013]. Petr Lupač však upozorňuje, že dôsledkom zasieťovaného individualizmu nemusí byť len mechanický ná-

rast neosobných sociálnych väzieb a inštrumentálnych kontaktov a vyviazanie z dlhodobých a/alebo na lokalitu viazaných sociálnych vzťahov. Ide skôr o paralelné vytváranie a udržiavanie dvoch typov vzťahov – nové komunikačné technológie na jednej strane vytvárajú široké siete slabých väzieb, ktoré slúžia dočasne na získavanie informácií, vyplnenie voľného času, zábavu a prípadnú občiansku angažovanosť, na druhej strane však tiež slúžia na pevnejšie pripútanie k malej skupine priateľov (čo sa deje najmä v prípade mladších vekových kategórií) a blízkych rodinných príslušníkov (predovšetkým u starších používateľov internetu).¹⁸ Toto je v súlade s viacerými výskumami mladých ľudí, ktoré zvyrazňujú práve moment sociability spojený so sociálnymi sieťami. Napojenie na sieť ľudí, ktorí prostredníctvom digitálnych médií medzi sebou komunikujú, sa líši od priamej interakcie tvárou v tvár tým, že digitálne technológie multiplikuujú možnosti na sociálnu interakciu. Digitálne sociálne siete ako Facebook, MySpace, LinkedIn a Twitter umožňujú svojim používateľom zdieľať, vyjadrovať sociálne potreby, odhaľovať a nachádzať riešenia na uspokojenie svojich problémov. Miera sociability samozrejme súvisí s ich obsahom; na Facebooku sú interakcie zosilňované spriaznenosťou a podobnosťou záujmov, na sieti LinkedIn zase reputáciou a profesijným zaradením. Aj preto je možné povedať, že každé zo zmieňovaných médií motivuje svojich používateľov k intenzívnejším interakciám práve s tým sociálnym prostredím (prostrediami), ktoré sami najviac preferujú [Rojas et al. 2016: 261].¹⁹

Štúdie analyzujúce vplyv internetu na spoločenský život jedincov poukazujú na pozitívny vzťah medzi používaním e-mailov a počtom priamych (*face to face*) sociálnych kontaktov a interakcií. E-mail podporuje asynchrónnu komunikáciu, uľahčuje časovanie spoločenských udalostí a sociálnych kontaktov (stretnutí v reštauráciách, spoločné návštevy kultúrnych podujatí, športových udalostí a podobne). Nové informačné technológie nám jednoducho menia spôsob, akým organizujeme svoj voľný čas, k akým aktivitám máme prístup, čo môžeme v rámci voľného času zažívať, existuje však len málo

¹⁸ M. Castells upozorňuje, že internet je ako nástroj slobody zároveň využívaný množstvom záujmových skupín (vládami, politickými stranami, kriminálnymi sieťami), ktoré sa ho snažia zneužiť na zachovanie starých poriadkov, šírenie nepravdivých správ a konšpiračných teórií a podobne [pozri Lupač 2015]. V súčasnosti sa ukazuje, že práve nehierarchizovaná štruktúra informácií, ktorá je typická pre internet, je veľmi vhodnou živnou pôdou na vznik, rozvoj a šírenie konšpiračných teórií, o čom svedčí boom internetových stránok v Českej republike i na Slovensku takto zameraných a pomerne veľký počet ľudí v oboch krajinách, ktorí tieto stránky svojou frekventovanou návštevnosťou podporujú.

¹⁹ Vo svojej poslednej knihe Zygmunt Bauman píše o tom, ako nové médiá na jednej strane môžu uľahčovať výber kultúrnej mnohostrannosti, na druhej strane však tiež môžu viesť k striktnnej selektívnosti pri zhromažďovaní informácií, budovaní sietí a komunikácií. Nepodporujú len otvorenosť, ale aj hermetické uzatváranie sa. „Oboje, aj znásobovanie vstupov, aj ich prísne obmedzovanie, sa tak stávajú oveľa dosiahnuteľnejšími než kedykoľvek predtým (a než sú ešte stále vnútri offline sveta)“ [Bauman 2017: 82].

štúdií, ktoré by opisovali, ako sa voľný čas pod vplyvom nových informačno-komunikačných technológií mení [Rojas et al. 2016: 259]. Pravdepodobne sa však naše sociálne vzťahy a spôsob trávenia voľného času nemenia tak radikálne, ako si to často, pod vplyvom rozširovania nových spôsobov komunikácie, namýšľame. Vo voľnom čase sa stále radi stretávame aj so živými ľuďmi, a aj keď si časť populácie vyhľadáva partnerov aj na internete, preferuje stretávať sa s nimi tvárou v tvár. Sledujeme viac mediálneho obsahu cez internet, zrejme však výrazne neklesajú počty predaných kníh ani návštevnosť kín či divadiel. Ako ukážeme v 4. kapitole, aktívnemu pohybu a športu sa v súčasnosti nevenuje menšia časť populácie než pred výrazným nástupom informačno-komunikačných technológií, časť z nich si však obstaráva športový výstroj, ako aj harmonogram vhodnej tréningovej záťaže cez internet. Ľudia, ktorí žijú spoločensky aktívny život, využívajú nové médiá na to, aby sa dostali do živého kontaktu s viacerými ľuďmi. Nie je preto asi vhodné zjednodušovať a zvyrazňovať na jednej strane negatívne alebo na druhej strane pozitívne vplyvy informačno-komunikačných technológií. Ich reálny dopad skôr súvisí s tým, ako ich jednotliví ľudia používajú a ako ich integrujú do svojich spoločenských vzťahov. Výskumy hovoria, že používanie internetu sa spája s vyššou mierou sociálnych interakcií s priateľmi. Aplikujúc tento poznatok konkrétne na voľnočasové aktivity to znamená, že sociálne kontakty na internete posilňujú monitorovanie a koordináciu voľnočasových aktivít [Rojas et al. 2016: 262].

Spomínaná schopnosť digitálnych médií sprostredkovať osobné a intímne pocity a ich dôraz na individualizáciu znamená, že sa osobné vzťahy stávajú v istom zmysle krehkejšie a fragmentárnejšie. Dôverná komunikácia môže byť podporovaná textovými správami, správami cez e-mail, skype a pod. Sociálne siete ako Twitter a Facebook a rôzne webové diskusné fóra odsúvajú bokom tradičné rodinné, komunitné a susedské siete. Výsledkom je giddensovské časovo-priestorové sploštenie, vyviazanie z lokálneho kontextu. Jedinci sú vyviazaní z času a priestoru, môžu sa dokonca pohrávať so svojou identitou, využívať možnosti, ako projektovať svoje fantázie do virtuálnej reality, experimentovať s alternatívnou identitou (napríklad v rôznych počítačových hrách a internetových chatoch). Rôzne formy deregulácie v národných štátoch a rastúca globalizácia, ktorá preniká cez internet, cestovanie a nové formy komunikácie spôsobujú, že to, čo bolo považované za marginálne až deviantné, sa teraz stáva základom široko dostupnej komerčnej zábavy.

Na záver tejto časti spomeňme videohry ako prvú formu masových digitálnych médií, ako prvé masovo konzumované interaktívne médiá, ako signifikantný jav, ktorý mení spôsob, akým jedinci využívajú médiá a ako s nimi

komunikujú [Miller 2011]. Na rozdiel od tradičnejších médií, ako je napríklad televízia, ktoré sa vyznačujú pasívnym prijímaním obsahu, hráči videohier sa vnímajú ako participanti, ba až takmer spoluautori svojich herných zážitkov. Pri hraní počítačovej hry sa aktívne podieľajú na vytváraní fantazijného sveta a majú priamy vplyv na to, čo sa im zobrazuje na monitore. Vytváraním sveta pri počítačovej hre jej hráč prispieva k prevráteniu tradičných hierarchií a kontroly [podľa Crawford 2013: 564]. Videohry obsahujú v sebe prvky viacerých odlišných médií: vyznačujú sa príbehom a obyčajne majú hlavných hrdinov – tým sa blížia k naratívny textom a príbehom; majú vizuálny, sonický a kinematografický element, ktorý má blízko k filmu, majú pravidlá a hráčov, ktorí vytvárajú efekt hry a majú prvky interaktivity a simulácie, ktoré tvoria základ digitálnych médií [Miller 2011].

Emilio R. Rojas et al. [2016: 269–270] zvyrazňujú tiež efekty sociability, ktoré prinášajú so sebou on-line hry. Ide vlastne o aktivity, ktoré umožňujú budovanie a udržiavanie sociálnych vzťahov, ktoré nadobúdajú charakteristiky virtuálnych susedstiev, kde jednotliví účastníci stretávajú známych aj neznámych ľudí a ktoré často vedú k reálnemu stretávaniu sa s potenciálnymi partnermi. Na základe dát z viacerých výskumov konštatujú, že on-line hry prinášajú svojim účastníkom uspokojenie nielen kvôli potešeniu z hry a hrania, ale aj kvôli tomu, že slúžia ako miesta stretávania sa a že ich sociálna zložka často prevyšuje zábavnú zložku. Všeobecne platí, že respondenti pri opise svojich voľnočasových aktivít založených na digitálnych technológiách okrem zážitkov z hry zvyrazňujú aj moment sociálnych kontaktov s príslušníkmi rodiny, s priateľmi, so známymi i neznámymi. Ide, samozrejme, predovšetkým o mladých ľudí, ktorých aktivity a činnosti spojené s digitálnymi médiami a on-line komunikáciou môžeme charakterizovať ako participatívny a kreatívny proces, pri ktorom nedochádza len k pasívnej konzumácii mediálneho obsahu vytvoreného profesionálmi, ale tiež k vytváraniu vlastného obsahu a jeho zdieľaniu s rôznymi skupinami rovesníkov a na vzájom zosieťovaných členov z kruhov širšej verejnosti [Roberts 2013: 81].

Mladí ľudia a voľný čas

Pre skúmanie voľného času, a obzvlášť trendov v oblasti voľného času, je užitočným pozrieť sa na to, ako trávia voľný čas mladí ľudia. Aj z bežnej skúsenosti je zrejmé, že voľnočasové aktivity sa vyznačujú relatívnou stabilitou a kontinuitou a že to, čomu sa ľudia venujú v neskorších fázach životného cyklu, je často ovplyvnené tým, ako trávili svoj čas v skorších obdobiach svojho života. Obyčajne platí, že ani v staršom veku ľudia podstatnejšie

nemenia svoje zvyklosti a pokračujú v tom, čo zvyklo byť ich bežnými voľnočasovými aktivitami; nekončia s nimi náhle, skôr postupne znižujú ich frekvenciu alebo intenzitu.²⁰ Náplň voľného času sa skôr mení tým, ako sa menia historické obdobia, dôležitú úlohu tu preto zohráva vplyv vekovej kohorty, ku ktorej človek patrí. Dnešní mladí ľudia budú preto s veľkou pravdepodobnosťou odlišnou generáciou z hľadiska trávenia voľného času, než boli ich predchodcovia [Roberts 2013].

Na tomto mieste sa nebudeme podrobne zaoberať rôznymi sociologickými vymedzeniami mladosti ako špecifickej etapy životného cyklu. Spomenieme len tie charakteristiky, ktoré považujeme za významné v súvislosti s našou témou voľného času.

Typickými a tradičnými črtami mladosti sú nižšia miera povinností a zodpovednosti, finančná limitovanosť a čiastočná závislosť na rodine. Mladosť je experimentálnym obdobím v oblasti budovania identity a získavania statusu, najmä preto, že jedinci sa v tomto období snažia absorbovať rolové modely a stimuly od skupín rovesníkov a z médií, ktoré väčšinou kontrastujú s hodnotami rodiny a v niektorých prípadoch i širšej komunity. Dominantnou črtou voľnočasových aktivít mládeže je proces individualizácie a rozvoja rodových identít. Približne do veku 16 rokov si väčšina jedincov osvojuje svoje dlhodobé voľnočasové záujmy, ktorých plné rozvinutie môže byť v tomto veku obmedzené nedostatkom financií [Rojek 2005: 126].

V súčasnosti sme však svedkami nových trendov a zmien v oblasti životného cyklu, ktoré sa týkajú najmä prechodu z mladosti do fázy dospelosti. Mladosť ako obdobie, v ktorom budúcnosť jedincov ostáva neurčitou, sa predlžuje a končí oveľa neskôr, ako bývalo zvykom (často až po prekonaní 30 rokov veku, čo môže byť viac ako o dekádu neskôr v porovnaní s minulými obdobiami). Hranica medzi mladosťou a dospelosťou sa znejasňuje, v tejto súvislosti sa hovorí o postupne sa „vynárajúcej“ dospelosti. Mladí ľudia opúšťajú rodičovský dom neochotnejšie a neskôr, rovnako neskôr (ak vôbec) získavajú stabilné zamestnanie a neskôr vstupujú do stáleho partnerského vzťahu. Prechod do dospelosti sa tak stáva nestabilným a veľmi neistým procesom. Navyše aj kritériá toho, čo znamená dospelosť a zrelosť, sa vo svetle zmien na trhu práce a trendov v rodinnom a partnerskom spolu-

žití znejasňujú a aj preto sú hodnoty „dospelosti“ ťažšie dosiahnuteľné a pre mnohých aj menej želateľné, než bývalo zvykom [Buckingham, Kehily 2014]. Neisté zamestnanie, predĺžený čas vzdelávania, rozporuplné pravidlá a nejednoznačné návody na to, ako dosiahnuť úspech alebo aspoň získať aké-také životné zabezpečenie, znamenajú, že sféra voľného času sa stáva pre mnohých najspoločnejším zdrojom identity, pevným oporným bodom, prostredníctvom ktorého si budujú zmysluplnosť a konzistenciu svojho života. Podľa Dana Woodmana a Johanny Wynovej [Woodman, Wyn 2015] vágne predstavy o budúcnosti, ktoré majú mladí ľudia za takýchto okolností, ich vedú k tomu, aby investovali viac zdrojov a energie do iných oblastí života, ktoré reprezentuje práve sféra voľného času, vzdorovali tak pocitom neistoty a udržiavali kontrolu nad svojimi životmi.

²⁰ Samozrejme, ľudia nevykonávajú všetky aktivity od detstva či mladosti až po starobu a v miere lojality k jednotlivým voľnočasovým záľubám existujú rozdiely. Výskumy naznačujú, že vysokú lojalitu si napríklad zachovávajú aktivity spojené s umením a tzv. vysokou kultúrou (návšteva koncertov, výstav a podobne). Na opačnom konci sa nachádza aktívne športovanie, ktoré sa vyznačuje oveľa nižšou mierou lojality. Podstatný únik od aktívneho športu nastáva pri prechode z detstva do dospelosti, avšak medzi jednotlivými športmi je možné sledovať významné odlišnosti. Kolektívne športy, ktoré vyžadujú väčší počet hráčov, si zachovávajú oveľa menšiu lojalitu ako športy s menším počtom hráčov (dva až štyri), napríklad tenis, golf alebo ako individuálne športy – plávanie, lyžovanie, surfovanie [Roberts 2013].